



ՊՐՈՑ. Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ

ՄԱՏԹԵՈՍ ՄԱՄՈՒՐՅԱՆ

(1837—1901)



Րապարակագիր Մատթեոս Մամուրյանը ծնվել է 1837 թվին Զմյուռնիայում, իր ուսումն ստացել է Մուրատ-Ռաֆայելյան վարժարանում 1845—1849 թվերին սնվելով ազատական և հայրենասիրական գաղափարներով, նրա մտերիմ դասընկերներից է եղել Մերենցը։ Ուսումն ավարտելուց հետո գնում է Կոստանդնուպոլիս, ուր նախ լինում է ուսուցիչ, հետո Ազգային Պատրիարքարանում վարում է դիվանագետի պաշտոն 1861—1865 թվերին և դառնում է մեր դիվանագիտական լեզվի ստեղծիչը։ 1865 թվին հրատարակում է իր գրական առաջին գործը, որ է Գյոթեի վերթերի թարգմանությունը։ Այնուհետև հրավիրվում է խառնուրդի ներսիսյան վարժարանի տեսուչ։ Անցնելով իր հայրենի քաղաքը Զմյուռնիա, 1867 թվից սկսած շարունակ վարում է նույն քաղաքի Մեսրոպյան և Հոփուսիյան դպրոցների տեսչի և ուսուցչի պաշտոն։ Այստեղ շարունակում է իր գրական ընդարձակ գործունեությունը, իրար հետևից հրատարակելով մերթ ինքնագիր գործեր, մերթ թարգմանություններ, մերթ ղանազան դասագրքեր։

Մամուրյանը 1871 թվին հիմնեց «Արևելյան մամուլ» ամսաթերթը, որի թե՛ խմբագիրը և թե՛ գլխավոր աշխատակիցն էր։ Այստեղ հրատարակեց նա իր «Հայկական նամակներ»-ն, «Սև լեռին մարդը» և շատ ուրիշ գրվածքներ։ Թերթի ուղղությունը ազատական էր։ Ազգի, դպրոցի և ժողովրդի շահերի պաշտպան Մամուրյանը ձայն էր բարձրացնում ամեն անգամ, երբ տեսնում էր որևէ ոտնձգություն դեպի այս հաստատությունները։ Անխնա քննադատում էր Սակայն թերթը, նախ կենտրոնից հեռու լինելու և երկրորդ ուշ-ուշ երևալու պատճառով չկարողացավ ժողովրդական կամ ընդհանուր ազգա-

լին բնավորություն ստանալ և հայ մտքի ու հանրային կարծիքի վրա ազդեցություն ունենալ։ Հրատարակությունից մի քանի տարի հետո փակվեց, մինչև որ 1878—1880 թվերին Կոստանդնուպոլսից երիտասարդները ձեռք մեկնեցին և թերթը նորից ոտքի կանգնեցին։ Այն օրից մինչև Մամուրյանի մահը թերթը մի կերպ պահեց իր գոյությունը, իսկ Մամուրյանի մահից հետո շարունակվեց նրա որդու խմբագրությամբ։

Երկարատև ուսուցչական պաշտոնից հետո անձնական տկարության պատճառով Մամուրյանը 1899 թվին քաշվեց ասպարեզից։ Հայ հասարակությունը, պատվելով իր վաստակավոր գրողին, նույն թվին տոնեց նրա հոգեւյանը։ Մամուրյանը արևմտահայ գրողներից առաջինը եղավ, որ արժանացավ այդ պատվին։

Մամուրյանի նշանակությունը շատ մեծ է հայ ժողովրդի կրթության գործում։ Մի կողմ թողնելով նրա բազմամյա ուսուցչական գործունեությունը, երբ նա ամբողջ սերունդներ է կրթել և բազմաթիվ ուսյալ աշակերտներ է հասցրել, նա գործել է հայ աշխարհաբար լեզվի մշակության և այդ լեզուն հայ ժողովրդի լայն խավերի մեջ տարածելու համար։ Այս կողմից նրա գործունեությունն անգնահատելի է։

Այն ժամանակ, երբ Մամուրյանը սկսեց իր գրական գործունեությունը, աշխարհաբարը արդեն բավականին կազմակերպված լեզու էր։ Բայց ո՞ւմ սեփականություն էր նա։ Մի փոքրիկ ուսումնական խմբակի, որ գրում ու խոսում էր նույն լեզվով։ Հասարակության ամենալայն խավերը շատ աննշան չափով օգտվում էին նրանից։ Նրանք խոսում էին կամ թուրքերեն և կամ որևէ բարբառ։ Գրական լեզուն նրանց համար դեռ զրաբար էր։ Ժողովրդական պահանջին բավարարություն

տալու համար շուտով երևան եկավ հայատառ թուրքերեն գրականությունը, որը հետըհետև ընդարձակվեց։ Նախապես հրատարակվում էին հայտարարություններ, փոքրիկ տետրակներ, աշուղական կամ ժողովրդական երգեր, բայց հետո հրատարակվեցին ավելի ընդարձակ գործեր, եվրոպական ոճմաններ, նույնիսկ մի քանի օրաթերթերը՝ «Մանգոմէի էֆերիար», «Ծերիտէի շարքիլէ», «Մէճմուայի ախպար» և այլն, որոնք շատ երկար կյանք ունեցան և որոնք հաջող կերպով մրցում էին հայերեն թերթերի հետ։

Հայատառ թուրքերեն գրականության զարգացման համար երկու նպաստավոր հանգամանք կար. առաջինը հայ կաթոլիկությունն էր, որ իրեն պաշտոնական լեզու ընտրած էր հայատառ թուրքերենը. կաթոլիկ ժողովուրդը թուրքերեն էր խոսում և խորշում էր հայերենից՝ համարելով այն լուսավորչական լեզու։ Երկրորդը՝ Փոքր Ասիայի հայությունն էր, որ մայրենի լեզուն դարերի ընթացքում կորցրած, թուրքերեն էր խոսում տանը, դրսում, եկեղեցում։ Հայատառ թուրքերեն գրականություն ուներ ուրեմն իր համար ամուր և հաստատուն հող և հաջողական կարող էր մրցել հայ գրականության հետ։

Հայտնի չէ, թե ո՞ր կտաներ մեզ այս մրցությունը, եթե չգտնվեին մի քանի ուրիշ բարեհաջող հանգամանքներ, որոնք կասեցրին հայատառ թուրքերեն գրականության առաջադիմությունը և հասցրին այսօրվա մեռյալ վիճակին։

Այս բարեհաջող հանգամանքներից առաջինը թուրքերեն գրության կնճռոտությունն էր. նույնիսկ թուրքերը չէին կարողանում վարժվել իրենց դժվարընթեռնելի գրության։ Այս պատճառով ահա հայերի ինչքան էլ որ թուրքերեն խոսեին, այնուամենայնիվ հեռու մնացին թուրքական գրերից, կապվեցին հայ գրին և հետևաբար հայ շրջանակի մեջ մնացին։ Երկրորդ բարեհաջող հանգամանքը թուրք գրականության խեղճությունն էր. կրթական ո՛չ մի ասպարեզում թուրքը ոչինչ չուներ մեզ տալու, հայ գրականությունը, հատկապես լրագրությունը թուրքականից շատ ավելի բարձր էր, մինչև անգամ թուրք ուսումնականներից ոմանք սովորում էին հայերեն տառերը և մեր հայատառ թուրքերեն թերթերն էին կարդում։ Եթե թուրք գրականությունը որոշ բարձրության վրա կանգնած լիներ, թրքախոս հայերը ամբողջապես կհարվեին թուրք գրականության։

Երրորդ բարեհաջող հանգամանքը նույն այդ կաթոլիկությունն էր, որ նպաստում էր հայատառ թուրք գրականության զարգացման։ Կաթոլիկներն ընդունելով թուրքերենը և խորշելով հայերենից, հենց սրանով էլ

պատճառ դարձան, որ հայերի մեջ ստեղծվի հակադրեցությունը, իր ազգին և կրոնին հավատարիմ մնացած սովոր հայությունը սակեց թուրքերենից, իբրև կաթոլիկների լեզվից։

Վերջապես այս գործում մեծ աշխատանք թափեցին հայ գրագետները. հասարակ ժողովրդին հայերեն ընթերցանության վարժեցնելու համար նրանք դիմեցին մի խելոք միջոցի։ Տեսան, որ կրթական, բանաստեղծական, ուսումնական և առհասարակ միջակից բարձր նյութերը հետաքրքրական չեն ժողովրդի համար։ Հասարակ ժողովուրդը սիրում է ումանը, գրական արժանիքից դուրկ, բայց արկածներով, դավադրությամբ, գողություններով, հրդեհով և սպանություններով լի ումանը, որը հեշտ է կարդացվում։ Եվ սկսեցին թարգմանել ֆրանսիական թեթև ումանները. մի ամբողջ գրականություն հայերենի վերածվեց։ Ժողովուրդը կարդաց, լափեց այդ վեպերը անհուն հետաքրքրությամբ. ընթերցանությունը պահանջ դարձավ և նա վերջապես հայերեն սովորեց։

Այս թարգմանիչների շարքում (Ռեուճյան, Տեսեյան, Զիլինկիրյան և այլն) առաջնակարգ տեղ է բռնում Մամուրյանը, որ ունի մի քանի տասնյակ թարգմանություններ։ Ահա նրանց ցուցակը. Վոլտերի՝ «Զադիգ», «Ֆիլդին», «Միկրո Մեղաս», «Ժան և Կոլեն», «Ծերմակ ու սև». Գյոթեի՝ «Վերթեր» (2 տպ.). Բոմբեի՝ «Մենաստանի աղորին», Բոմարշեի՝ «Սեիլի սափրիչը». Օժեն Սյուլի՝ «Գաղտնիք Փարիզի» (8 հատոր). Ալեքսանդր Դյումայի՝ «Երեք հրացանակիր» (3 հտ.), «Քսան տարի ետք» (4 հտ.), «Պրաժլոն Գերակոմս» (12 հտ.), «Ամորիս». Վալտեր Սկոտի՝ «Իվանոն» (3 հտ.),*** Աբբասի՝ «Անիծյալն» (4 հտ.). Իկ. Մարվելի՝ «Ամուրի մը երազները». Ժյուլ Վեռնի՝ «Աշխարհի շերտն 80 օրվա մեջ», «Խոհրդավոր կղզի» (3 հտ.). Շանֆլորիի՝ «Մանկտիք». Ժ. Գլասկոյի՝ «Սիպերիականի մը հիշատակը». Օնեի՝ «Կարապի երգը». Կորբենի՝ «Բերուղակ». արաբական «Հազար ու մեկ գիշերներ» (6 հտ.)։

Այս 58 հատոր թարգմանությունները, որոնցից մի քանիսը իսկական գրական գործեր են, շատ բան են ասում Մամուրյանի անխոնջ գործունեության մասին։

Կրթական գործի առաջադիմության համար Մամուրյանը տվել է նաև բազմաթիվ դպրոցական դասագրքեր, որոնցից հիշելու արժանի են «Ընդհանուր պատմություն» (Հին և Միջին դար), «Պատմություն Հայոց», «Իրաքանություն», «Առողջաբանություն աղջկանց համար», «Առտնին տնտեսություն», «Համառոտ պատմություն բնական գիտու-

թացան», «Գիտելիք ու պարտիք տղոց» և այլն: Որքան մարդիկ են կրթվել այս դասագրքերի վրա:

Մամուրյանի զուտ գրական գործերն են «Հայկական նամականիք», «Անգլիական նամականիք», «Սև լեռին մարդը», «Անֆիլենց տունը», «Տունեն դուրս», «Տիրայր կամ մեծ մարդը»:

«Հայկական նամականիք»-ն (Զմյուռնիա, 1872 թ., 275 էջ) հավաքումն է այն բոլոր հոդվածների, որ Մամուրյանը Պոլսից թղթակցության ձևով և Վրույր ու Շահնուր ծածկանուններով հրատարակել է զանազան նամականիք՝ զանազան հայ թերթի մեջ ցիրուցան, ինչպես «Ծաղիկ», «Մեղու», «Կիլիկիա», «Արևելյան մամուլ» և այլն: Նամականիքը թվով 70 հատ են, որոնցից 5-ը 1864 թվից, իսկ 53 հատը 1866 թվից: Թեև այս նամականիքը գրված են տարբեր ժամանակներ և տարբեր տպավորությանց ներքև, բայց միմյանց հետ ունեն անձուկ կապակցություն: Բոլորն էլ պատվում են միևնույն նյութի շուրջը և այսպիսով բոլորը միասին կազմում են մի գեղեցիկ ամբողջություն:

Հայկական նամականիքն զբաղվում է ազգային հարցով: Նրա վիճաբանության, քրննության և դատողության նյութ են դարձել Ազգային Սահմանադրությունը, որ նույն թվերին վերաբնական ենթարկվելով՝ կառավարության կողմից խափանվելու վտանգի մոտ էր, մեր կրոնական ու Քաղաքական ժողովները, Երուսաղեմի Պատրիարքության խնդիրը, գավառացիների անտարբերությունը դեպի Ազգային Սահմանադրությունն ու իրենց իրավունքների ճանաչումը, ազգային տուրքի բաշխման խնդիրը, մամուլի ազատության պահանջը, հայերեն գրական լեզվի մշակության հարցը և բարբառները, վերջապես բոլոր այն ազգային հարցերն ու գործիչները, որոնք երևան հիկան 1860-ական թվականներին՝ արևմտահայոց մեջ:

Հայկական նամականիք-ն կարելի է բաժանել երկու գլխավոր մասերի. առաջին մասը, որ պարունակում է առաջին 22 նամականիքը ու հաջորդներից մի քանիսը, խոսում է ազգային զանազան հարցերի մասին: Սկսած 23-րդ նամակից՝ Մամուրյանը մեջտեղ է բերում Պարույր անունով գմյուռնիացի մի երիտասարդ, որի հետ միասին մնում է մինչև գրքի վերջը: Պարույրը զվարճասեր, աշխարհիկ, գեղեցիկին սիրահար բայց մաքուր մարդ է: Վրույրը, իբրև ավելի դիտող, փորձառու և իմաստասեր մարդ, րնկերանում է նրան և երկուսը միասին ման են գալիս Պոլսում, դիտում, պատում և նկարագրում դեպքերն ու անձերը: Պարույրին վերաբերյալ մասերը, մանավանդ նրա ե-

րազը, որ մի այլաբանական պատկեր է բունատիրական իշխանության տապալման, հեղափոխական գործունեության հաղթանակի և ազատության ու սահմանադրական կարգերի հաստատման համար, իր երկարությամբ կորցնում է իր հետաքրքրությունը: Վրույր և Պարույր միասին գնում են Պոլսում մի նշանավոր պարահանդես, ուր ներկա են նաև այն ժամանակի նշանավոր տաճկահայ գործիչները: Այստեղից սկսում է «Հայկական նամականիք»-ի երկրորդ մասը, որ պարունակում է 50—70-րդ նամականիքը և մի գեղեցիկ բնութագրություն է հիշյալ ազգային գործիչների: Նա տալիս է մոտ 25 գործիչների բնութագիրը, որոնց սակայն չի անվանում իսկական անուններով, այլ յուրահանար ծածկանուններով: Սրանց մեջ ամենից նշանավորներն են Թաշման, Նուրհան, Յախսինուր, Նուշպան՝ որոնցով ներկայացնում է Պեշկեթլյանը, Օտյանը, Ռուսինյանը և Նար-Պեյլը: Բնութագրությանց մեջ նկարագրված անձերը պատկերանում են արագ, բայց շատ հաստատ գծերով: Կենսագրականներ չկան նրանց մեջ. հեղինակը աշխատել է տալ յուրաքանչյուր անձի ներքինը, նրա դավանած սկզբունքները և կատարած դերն ու գործունեությունը ազգային գործերի կահմանում: Նկարագրությունները ճիշտ, հավատարիմ և իսկական պատկերներ են, ներկայացնում: Մամուրյանը իր դիտողությանց մեջ ուղիղ և դատողությանց մեջ անաշու է:

«Հայկական նամականիք»-ի մեջ Մամուրյանը երևան է գալիս իբրև համոզված սահմանադրական. ամեն մի քայլում նա զոհավիճ ու պաշտպան է հանդիսանում 1860 թվի Սահմանադրության, որը սակայն հաջորդ տարիներում խանգարել ու աղճատել աշխատեցին այնպիսի գործիչներ, որոնք թեև իբրև սահմանադրական էին գործում ու քարոզում, բայց խորապես միապետական էին և չէին կարողացել թափանցել սահմանադրականության ոգու և սկզբունքների մեջ:

Այսպիսի անձերի դեմ անողոր է Մամուրյանը. հայի անցյալով հպարտ, նրա ապագա առաջադիմության հավատով լցված՝ փրկիսոփայական հասուն դատողություններով, երբեմն համեղ սրախոսություններով ու զավեշտական ակնարկներով, երբեմն բանաստեղծական սահուն գրչով և երբեմն էլ հայրենասիրական ոգևորված լեզվով՝ դատում, շանթում, նկարում ու ճառում է:

Մամուրյանը հոռետես չէ. որքան որ ներկան մութ գույներով լինի նկարած, այնուամենայնիվ նա լավատես է. իր սիրտը լցված է ազգի առաջադիմության հավատով:

իր տեսությունն մեջ նա այնքան առաջ է գնում, որ չի տատանվում սահմանադրական-ազատամտական գաղափարը առաջին անգամ հայից երկնված համարել: «Եվրոպայի քաղաքագետները կուզեն որ սահմանադրական սկզբունքը Գերմանիո անտառներին ծագած, Անգլիա անցած ու անկից բոլոր Եվրոպա տարածված լինի: Սակայն ստեպ Գերմանիա արշավող ժողովուրդներն ուսկի՞ց եկած են և սերած՝ ո՞չ ապաքեն այն կովկասյան ազգերին, որոց որորանն Արարատնան աշխարհն էր: Հայկազանց իշխանության նահապետական կառավարությունն ի՞նչ էր, բայց եթե սահմանադրական դրություն մը իր ամենապարզ վիճակին մեջ... Պատմությունը Հայկազն նահապետներին շատերն իբրև անգործ և աննշան մարդիկ կենեկայն մեզ: Եվ ինչո՞ւ համար. որովհետև սահմանադրական դրության մեջ գործողն իշխանը չէ, այլ ժողովուրդն»:

Խոսելով լուրջ օտար բռնակալ ազգերի հետ՝ հայը ստրկացավ, կորցրեց իր ազատական ոգին. զիջումի քաղաքականությունը ոչ մի օգուտ չտվեց նրան. հայը «երկու կողմն ալ շահիմ» ըսելով և ոչ մի կողմն է շահեր և իր բոլոր քաղաքականությունն ի գործ է դրել անքաղաքագիտությունն երևան հանելու: ...Իսկզբանե անտի ազգային գործերու բնթացքին շարժառիթն այդ խառնակ դրության մեջ է: Բարեխառնել կարծիքները, միաբանել հին և նոր տարրերը, կարկտել սեր ճերմակին հետ, ահա այս եղբր է մեր քաղաքագիտներու մեծ մասին հոգն, և ահա այս պատճառով քայլ մ'ընդ առաջ չէին դացեր»: «Օտարին ոտքը կամ գիրկն ընկած՝ երկու ճամբա կա մեր առջև, կամ սողալ ճգմվելու չափ, կամ կանգնիլ պատմով՝ հարգվելու չափ»: «Եթե ես այսօր՝ վաղը սկզբունք մը, գաղափար մը կիրանա: Ի՞նչ են քանի մ'օր և տարի ազգի մը ապագային առջև: Ընկնիլ և ելնիլ, շարժիլ կենթադրե. այս շարժումը քանի որ մտաց մեջ կա՝ գործոց մեջ ալ պիտի տեսնվի վաղ կամ անագան»: «Պաշտոնական օրենք, հրաման, հայտարարություն իրարու համաձայն կամ հակառակ հետզհետե կտրվին ու կառնվին, այսօր ազատության հանգիստը, վաղն անոր հուշարկավորությունն ի պաշտոնե կկատարվի. այսօր ազատական կառավարություն տեսակ մը բռնականի կփոխվի և բռնության գործակալներ նոր նոր շղթաներ ու կոթողներ դարբնելու կճգնին, վաղն այս կոթողներն ու շղթաները կխորտակին և նոր տեսակ վարչություն մ'իր արբանյակներովն երևան կելնեն. սակայն այս արտաքին հեղաշրջումներու մեջ կա բան մը, խորհրդավոր գործություն մը, ուժ մը կա մարդկային բնության հատուկ՝ որ երբ անգամ մը շարժման մեջ մտնե, կնկրտի, լռել-

յայն կաշխատի, կտքնի և փնտռած արահետը գտնելով՝ այնուհետև կքալն միշտ, միշտ կհառաջդիմե, և այս հառաջդիմությունն, որ մարդկային կատարելագործության մեջ ոսնի իր օրենքն և շարժառիթը, հարատև ու անսասան է, այն հայտնի կամ թաղուն ճշմարտություններուն պես, որոնց դահլ մարդուս հոգիին ու մտքին մեջ է: Ահա այս դահլ է, զոր աշխարհիս բոլոր գործությունները շնն կարող խախտել. այս դահլ է որ՝ թե՛ շղթայի, թե՛ բանտի և թե՛ արքայի մատնված՝ կտիրապետե արքայական ոսկեզօծ դահլերու վրա, որովհետև բարոյական է, որովհետև ժամանակին պես հառաջադեմ ու հավիտենական է...»:

Ինչպես տեսանք, «Հայկական նամականի»-ն իր ժամանակակից կյանքի նկարագիրն է. և գուցե կարծիք, թե իբրև անցյալին վերաբերյալ գործ՝ այժմ հետաքրքրությանից զուրկ լինի: Բայց այդպես չէ: «Հայկական նամականի»-ն ունի այնպիսի ընդարձակ տեսություններ ազգային ու գրական շարժումների վրա, այնպես տիեզերական են իր գաղափարները, որ «Հայկական նամականի»-ն կմնա միշտ իբրև հայերեն լավագույն գործերից մեկը, իբրև հայ կյանքի փիլիսոփայական պատմությունը:

«Անգլիական նամականի կամ հայու մը նակատագիրը» (Զմյուռնիա, 1880 թ., 462 էջ), որի առաջին մասերը «Միութեն» և «Վոտենկ» թերթերի մեջ են հրատարակված, նամակների ձևով դրված վկայ է, որ հյուսված են նաև հայոց հին պատմության, նրա ծագման ու անկման, նրա արդի վիճակի ու ապագայի մասին տեսություններ: Մի խոսքով՝ հայոց պատմության իմաստասիրությունն է:

Հայի հերոսն է անգլիացի Նելսոնը, Քեմբրիջի համալսարանն ավարտած պատանի, որ առանձին սեր ունենալով Հայ Ազգի վրա, հայերեն է սովորում և Հայ Ազգը ավելի լավ ուսումնասիրելու համար գնում է Պոլիս: Այստեղից Նելսոնը թղթակցում է իր ընկեր Վուտի հետ, որ Լոնդոնումն է, նամակների մեջ խառնելով իր վկայը և Հայ Ազգի քննությունը: Նելսոնը սիրում է Լորդ Իստհեմի աղջիկ Լիլին, բայց ծնողները մերժում են նրան՝ իբրև հասարակ ծագումով մարդու և նշանում մի ուրիշ պարոնի հետ: Նելսոն և Լիլի կասկածելով իրար վրա իբրև սիրադրուժ խոտովում են միմյանց հետ. Լիլին փախչում է հայրենի տնից և Պոլիս է գնում՝ փնտռելու իր սիրականին: Երկար որոնումներից հետո երկուսը իրար գտնում են: Նելսոնը ցանկանալով իմանալ իր ծագումը, Վուտի միջոցով հետախուզություններ է անում և վերջապես իմանում է, որ ինքը հնդկահայ է, Լորդ Իստհեմն իր հորեղբայրն է, որ մի անգլուհու հետ ամուս-

նախալու, այդ անգլուհին ավերել է նրա տունը, նրա ահագին հարստությունը կողոպտել, պատճառ է դարձել նաև Նեյսոնի հոր մահվան և նրա որդուն՝ փոքրիկ Ներսեսին իբր անհայտ որբ խնամելով՝ առունը դարձրել է Նեյսոն:

Նեյսոնը լսելով իր հայկական ծագումը, շատ ուրախանում է, դիմում Հայոց Պատերազմարանը և իբր հայ արձանագրվում. բայց Պատերազմարանը մերժում է պսակել նրան Լիլիի հետ, որովհետև նրա հորեղբոր աղջիկն է: Գաղտնիքը բացվելով՝ Իստհեմի կինը գրեթե խելագարված մեռնում է, հարձուտվելով կտակելով Նեյսոնին: Ամուսնությունն անհաջողության պատճառով Լիլին հիվանդանում է, բայց կարողանում է դիմադրել և համաձայնվում է Նեյսոնի հետ մեկնել Հայաստան. գնում են Մուշ, Հայրենիքի վերականգնման համար աշխատելու:

Վեպի նյութը, իբրև թույլ բան, առանձին հետաքրքրություն չունի, բայց նրա ընդհանուր բնավորությունը, ձգտումը, Հայ Ազգի վրա արված տեսությունների շատ հետաքրքրական են: Մամուրյանը, անգլիացու քոզի տակ ծածկված, կարողանում է անել շատ անաշու, խիստ և կծու նկատողություններ: Իր կարծիքով հայը չարքաշ, հուժկու, աշխատասեր, ճարպիկ ու լուրջ ժողովուրդ է, որ միայն եվրոպական «երկայնամտություններ, միաբանասիրություններ և հնարագիտություններ զուրկ» լինելու պատճառով՝ օտար իշխանների լծի տակ է ընկել: Երբ նա տեսնում է, որ հայը դարերի հեղափոխություններին դիմադրած, «բանի գլուխը կտրեն, յոթգլխյան հրեշին պես նոր մը տեղը կդնեն, արյան և արտասված հեղեղներու մեջեն կեղծ կկանգնի, ու դարե-դար մինչև մեր օրերը կհասնի»... այն ժամանակ ո՛չ միայն Քրիստոս է այդ ազգի վրա, այլ նաև զոհում, թե նախախնամությունը նրա համար վճռել է մի դեր, որ նա դեռ կատարած լրացրած չէ:

Մամուրյանը երկար ծանրանում է կրոնի վրա, նախ դնում է մի ընդհանուր տեսություն՝ կրոնի էություն մասին, ապա խոսում է մասնավորապես Հայ Ազգի ու կրոնի մասին: Նա ընդունում է, որ առհասարակ կրոնի գաղափարը տարբեր է ազգության գաղափարից, բայց ոչ հայի համար. պետք է որ հայությունը խմբվի մի միակ կրոնական դրոշակի ներքև. որովհետև հայի բոլոր հին պարծանքներից միայն էջմիածինն է մնացել, որ ո՛չ միայն Հայ Եկեղեցու կենտրոնը, այլև հայ ազգության առանցքն է:

Մամուրյանը, իբր ազատամիտ մարդ, ուղում է, որ Հայ Եկեղեցին էլ չմնա անփոփոխ, հնամուլ, այլ մտցնի իր մեջ բոլոր այն բարենորոգումները, որ անհրաժեշտ են նոր կյանքին: «Ապրելու փափագող Եկեղեցի մը պար-

տավոր է համակերպիլ տեղվույն ու ժամանակին հանգամանաց, և եթե Քրիստոնեական Եկեղեցին ու կրոնը դեռևս շարունակվին, այս կյանքը կպարտավորի մեծ մասամբ գտնված միջավայրին հարմարելու ընդունակությունը»:

Հատ Մամուրյանի, հայության փրկության միակ միջոցն է կրթությունը, լուսավորությունը, ազգային շահերի գիտակցությունը. պետք է, որ հայը թողնի օտար երկրները և հավաքվի իր Հայրենիքը:

Բացի քաղաքակրթական միջոցներից, Մամուրյանը պահանջում է, որ հայը զինվի նաև նյութական զենքով, որովհետև ինքնապաշտպանությունը ժամանակի պահանջն է: «Հայն եթե գիտնար տեսնել ու կշռել, հիմակ Ասիո առաջին ժողովուրդն ու տերը պիտի լիներ: Անուրանալի է, որ լավ հատկություններ ունի որ կքնանան, և ունեցածն այս է. բայց այս չի բավեր. գեղ հատկություններ ալ պետք են անօրեն ազդեցությանց մեջ մասնավանդ այնպիսի անիշխանական դրություն մը մեջ, որ ամենն ավելի ուժ ու դրամ, վառող ու հրացան ունեցողն ամենին մեծը կլինի, և հարցնող չկա, թե ուսկից առած է այդ մեծությունը: ... Թուրքիո ամեն ժողովուրդները զինյալ են, բացի հային, որ կհուսա խաչահանդիստով ամեն թշնամիները հալածել: Բայց ամեն դար իր հատուկ զենքն ունի, իրական ու մտավորական. և այն որ անոնցմե դուրկ է՝ կորսված ազգ մ'է»:

«Սև լեռին մարդը» (Իգմիր, 1909 թ., 381 էջ) պատմական վեպ է, որ մաս-մաս տպված է «Արևելեան մամուլ»-ի 1871—1874 թվերին և հեղինակի մահից հետո արտատպված է որդու ձեռքով: Նիւթը քաղված է 1828-ի ռուս-պարսկական պատերազմի շրջանից:

Երբ պայթեց այս պատերազմը, հայերը, ձանձրացած պարսկական երկարատև գերությունից, փրկության հույսով լցված հարեցան ռուսներին: Պարսիկները հորդորում էին հայերին, որ միանան իրենց հետ և այն ժամանակ հաղթությունը իրենցը պիտի լիներ: Հայերը սակայն չսեցին նրանց: Ներսես Աշտարակեցին, էջմիածինն ազատելու և պարսիկներից անկախ Հայաստան հիմնելու հույսով, անձամբ հայ կամավորների գլուխն անցած, ռուսաց բանակի առաջն ընկավ: Մեծ էր ոգևորությունը: Մամուրյան հետևյալ ձևով է նկարագրում այն.

«Արդեն պատերազմի եռանդն ու կրակը տարածվեց էր ամեն տեղ: Հայ քաղաքացին իր տունը, մեծատունն իր գանձը, գյուղացին իր կալն ու կալորայն, կրոնաւորն իր վանքը, պատանին իր հոգին, լեռնականն իր բազուկները կրանար ռուսաց առջև և իբրև ազատարար զանոնք կընդուներ: Այն արտերն ու դաշտերն որ պարսկական կիզիչ ոտից ներքև

թողումներ չորցնել էին, այն դրամներն ու գոհարներն որ ելուզակներու երեսնեն գետնափոր տեղվանք թաղվել էին, այն բանավորներն ու արվեստավորներն որ բռնադուստիկ աշխատութենե խուսափելով՝ անգործության դատապարտվել էին, այն վարդապետներն ու տերտերներն որ վանուց և նկեղեցյալ մեջ աղոթելն ձանձրացնել էին, այն ընտանեակներն որ իրենց երեսը դաժան բռնավորներե կաշահին, հանկարծ օր տեսան, երեւան ելան, և ազգային այս մեծ դատին մասնակից եղան, քաջարի զինվորներ դարձան: Մշակն իր մանգաղը շարժեց, դարբինն իր կռանը, վաճառականն իր տումարը, վանականն իր խաչն առավ, պատանին իր նժուգն ու սուրը, կինն իր ասեղը, վիպասանն իր վիշը և կարծես թե հրաշյուք բերք, զենք, մթերք՝ հայոց շուկաներն ու հրապարակն առատորեն թափեցան, միությունը, սերն ու արիությունն ամեն հոգիները վառեցին, մարտական գեղահյուս դրոշակներ և երգեր ամեն սիրտերը բորբոքեցին: Նույնիսկ պարսկաբնակ հայք որ ի սկզբան կվարաննին և որ կողմը հակել չգիտեին, սկսան ոգեկորիլ և եթե ոչ հայտնի, մեր փոքրիկ բանակին գաղտնապես՝ զինվորներ կուղարկեին որ մեզի աջակցին: Ընդհանուր խնդրության հանդիսավոր օր մ'էր այս, որ, ավա՛ղ, սուգի պիտի փոխվեր: ...Իսկ Արարատ անասան կղիտի որ այն մեծ ճակատամարտն որ իր հյուսիսակողմը կհարդարվեր, կնշմարեր տրտմագին իր որդվոց շահատակությունն և իր ալեկո գլուխն ստեպ սև ամպերով կծածկեր...»:

Շատ գեղեցիկ է նույնպես Ներսեսի նկարագիրը, որ հեղինակը դնում է Ապրսամի բերանում: «Գաղի տեսա մեծ մարդը, Հայաստանի հովիվը, Ներսես: Իմ մեծ հասակովս ո՛րչափ պզտիկ երևցա անոր քով: Թե որ հրամայեի, որ երթամ Արարատ լեռը շալկեմ իր առջև բերեմ՝ կուրորեն պիտի երթայի: Մեր եղիշն վարդապետը միայն պիտի կրնար անոր պատկերը ճիշտ քաշել, եթե ողջ լինիր: Այս սուրս վկա՛, կարգավոր չէ այն, այլ քաջ զորապետ մը, հեռատես քաղաքագետ մը: Ես որ վազրի, օձի առջև գտնված և անոնց աչքին մեջ անվեհեր նայած եմ, չկրցա վայրկյան մը շարունակ Ներսեսի աչքին մեջ նայիլ, որու կայծերը սրտիս մեջ կթափանցեին: Իրավի սասունցիի դեմքն ունի, այլ ոչ մեր սկար խելքը: Երկու մանր շողուն բերբեր կեռան կապույտ շարժուն լճակներու մեջ. թավ ունքն ու արտևանանունքը կսքողեն իր խորհուրդները. փայլուն կունտ ճակատին վրա դրոշմված է Հայաստանի ճակատագիրը կապույտ որոշ գծերով՝ որ հոնիցը մեջտեղ մերթ

կուտին և կարծես թե գլխին փոթորիկը կհայտնեն»:

Վերջացավ պատերազմը ուսաց հաղթությամբ և Պարսկահայաստանի մեծ մասը մտավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

«Անֆիլենց տունը» (1877 թ.) անհաջող կատակերգություն է, տպված «Արևելյան մամուլ»-ի մեջ: Վանից եկած և անպարկեշտ միոցնեջրով հարստացած մի մարդ ունի 3 որդի, որոնցից մեկը՝ Նորայրը Փարիզում մեծացած թեթևոլիկ երիտասարդ է, հայրության զգացումներից բոլորովին զուրկ, նույնիսկ հայատալ, իսկ մյուս երկուսը պարկեշտ, կրոնասեր և հայասեր անձեր են: Հայրը Նորայրի մեծամիտ խոսքերից հրապուրված, ուղում է իր հարստությունը նրան կտակել, բայց նրա անճարակությունը տեսնելով՝ հրաժարվում է և որոշում է Հայաստան գնալ և այնտեղ հողեր գնելով՝ երկրագործությամբ պարապել՝ մաքուր և պարկեշտ կյանքով:

«Տունեմ դուրս»-ը նույնպես անհաջող կատակերգություն է, որ տպված է «Արևելյան մամուլ»-ի 1882—1883 տարիներում: Մի խաբեբա մարդ բարեկամանում է մի հարուստ աղայի հետ՝ նրա հարստությունը խելու նպատակով: Այս նպատակին հասնելու համար դիմում է զանազան կեղծավոր շողոթորթ միջոցների. նա ապացուցում է, որ աղան Կամսարականների ազնվական տոհմից է, կազմվում է հացկատակների մի խմբակ, որ շրջապատելով աղային շարունակ շողոթորթում են: Խաբեբան իբր թե հնարել է մի մեքենա, որով ուղում է Լեման լիճը Կամսարականների երկիրը փոխադրել և շինացնել: Այս ցնորական գաղափարին հավատում է աղան. նրա կինը, որ հավատ չի ընծայում և արգելք է լինում խաբեբայի շահատակության, թույնավորվում է սրա ձեռքով. և մինչդեռ խաբեբան ուղում էր աղայի որդուն էլ սպանել, բռնվում է և խալտառությամբ դուրս վերցնվում:

«Տիրայր Կամ մեծ մարդը», որ շատ անհաջող կատակերգություն է, հրատարակված է մաս-մաս «Արևելյան մամուլ»-ում 1885—1886 թվերին: Ղաղար անուն մի ժլատ մարդ իր Տիրայր անունով որդուն ուղարկում է Եվրոպա՝ ուսում առնելու: Տիրայրը թերահավատության տիպարն է: Վերադառնալով Եվրոպայից՝ նա ուղում է անմահանալ, մեծ մարդ դառնալ: Խմբագիրներն ու զանազան անձեր շրջապատում են նրան, շույում նրա փառասիրությունը և հոր ահագին հարստությունը փչացնում:

Վերջին երեք գործերը, որ հիշեցինք, ոչինչ չեն ավելացնում Մամուրյանի վրա. ընդհակառակը շատ բան պակասեցնում են նրա արժանիքից: Մամուրյանը թատերագույն է, ինչ-

պես նաև թույլ վիպասան է: Նրա վեպը ազդեցություն է իր թարգմանած այնքան բազմաթիվ ուսանողների ոգուց, որոնց հյուսվածքը ո՛չ թե իրական կյանքից է կազմված, այլ արկածներից: Իսկ հանկարծական հայտնագործությունը նրանց նպատակն է: Մամուրյանը հրապարակագիր է, զուտ հայազգային կյանքի հրապարակագիր, որի միակ նպատակն է հայ կյանքի քաղաքական զարգացումը և Հայ ժողովրդի վերաշինությունը: Եվ այս սեփականատա-

ծումն է, որ անց է կենում ո՛չ միայն նրա խմբագրականների, այլև վեպերի ու կատակերգության մեջ:

Մամուրյանը իր ժամանակի թունդ աշխարհաբարյաններից է: Իր լեզուն մաքուր, հարուստ և ճկուն է. ո՛չ ուսմիկ գրողների գոհակունքուն ունի և ոչ էլ մոլեռանդ գրաբարյանների հնամուլ ձևերը. կարելի է առարկել միայն նրա երկարաբանության դեմ:

